

K OTÁZKE VZNIKU A VÝZNAMU BIOETIKY

EVA SMOLKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMOLKOVÁ, E.: On the Rise and Importance of Bioethics
FILOZOFIA 60, 2005, No 9, p. 668

The establishment of bioethics was determined by the necessity of profound examination of the problems of life, of its creation and the possibility to influence it in its various stages with the help of new technologies. There are many interpretations of the notion of bioethics and its content is also defined differently. The latter then determines the objective of bioethics. The paper analyzes the reasons of the rise of bioethics and gives an interpretation of this concept. It underlines the importance of contemporary bioethical studies and indicates the most burning issues, which are being discussed at present or are to be resolved in next future. In conclusion it pays attention to different methods and variety of approaches to the bioethical problems.

Filozofia v posledných rokoch zaznamenáva prudký nárast záujmu o otázky, ktoré súvisia s problematikou života, jeho vytvorenia či ovplyvnenia v rôznych životných štádiách. Vnikajú nové hodnotové očakávania, a teda aj potreba ich reflektovania v rámci etických systémov; s tým súvisí potreba vytvárania nových typov hodnotových kritérií a noriem. Následne je potrebné zaoberať sa otázkou ich vplyvu na jestvujúce hodnotové normy, morálne kritériá a etické systémy. Vzhľadom na to, že väčšina týchto procesov má globálnu povahu, je potrebné počítať s tým, že na tento typ problémov postupne zareagujú všetky jestvujúce systémy, ktoré obsahujú alebo priamo riešia problematiku hodnôt a morálnych kritérií, väčšina otázok je vo svojej podstate multikulturálna.

Otázky, ktoré je potrebné brať do úvahy ako problémové, sa netýkajú len problematiky života v zmysle jeho vytvorenia či ovplyvňovania už jestvujúcimi alebo novými metódami a prostriedkami, ale týkajú sa aj problematiky kvality života ako určitej hodnoty, ktorá má svoj nezastupiteľný význam v rámci axiologického a etického skúmania. Možnosť ovplyvniť kvalitu života (pred začiatkom života i v jeho priebehu) individuálnym rozhodnutím (rodičov, výskumných pracovníkov) s použitím rôznych, najmä medicínskych, genetických či molekulárno-biologických techník je dnes viac ako aktuálna a v rámci tejto problematiky jestvuje množstvo nových a nezodpovedaných otázok, na ktoré sa len hľadajú odpovede a tie zvyčajne nie sú jednoznačné, nejestvujú alebo sú len načrtnuté morálne odporúčania a niektoré problémy nie je možné riešiť takými metódami a prostriedkami ako v minulosti. Problematika života úzko súvisí s otázkou ukončenia života, ktorá je v mnohých kultúrach rovnako citlivá ako otázka jeho vytvorenia. S tým súvisí celá škála problémov, ktoré sa týkajú posudzovania života v jeho rôznych podobách a formách a, samozrejme, otázok podstaty života a jej posudzovania, možnosti zasahovania do

životných funkcií a ovplyvňovanie dĺžky života človeka.

Záujem o spomínané otázky viedol v 90-tych rokoch minulého storočia k základnému vymedzeniu predstáv o potrebe špecifického skúmania problematiky a k vytvoreniu pojmu *bioetika*, stanoveniu jej cieľov, teda aj základných problémových okruhov, ktorým sa bioetika má venovať. Pojem *bioetika* vznikol zložením slov *etika* (veda o morálke a mravnosti) a termínu *bios* (život). Ciele bioetiky boli a pravdepodobne aj v budúcnosti budú vnímané rôznymi autormi rôzne, niektorí ich rozširujú na celé etické skúmanie – pokladajú ju vlastne za filozofickú etiku, iní ju vnímajú ako samostatnú vedeckú disciplínu s vlastnými problémovými okruhmi a cieľmi, ďalší problematiku bioetiky pokladajú za výlučne teologickú, iní ju vnímajú ako akýsi „doplnok“ etiky, časť autorov ju zužuje na problematiku profesijnú, väčšinou medicínsku etiku, viacerí kombinujú tieto prístupy podľa toho, ako si stanovujú východisko skúmania a ciele. Aby bolo možné orientovať sa v základných zámeroch bioetického skúmania, je potrebné vymedziť, aký cieľ je možné pokladať v súčasnosti za reprezentatívny a prečo. V tomto článku budeme za hlavný cieľ bioetiky pokladať „systematické štúdium morálnych dimenzií – zahŕňajúcich morálnu víziu, rozhodnutia, činy i koncepciu – vied o živote a zdravotnej starostlivosti s využitím rôznych etických metodologických postupov v interdisciplinárnom skúmaní“ [17].¹ Ide o definíciu W. T. Reicha, ktorý preferuje širší prístup k problematike bioetiky. Ten je v súčasnosti najfrekvencovanejší v rámci etického skúmania a je zároveň akceptovateľný pre predstaviteľov profesijných etík, pretože nevníma problematiku ako výlučne humánnu, ale začleňuje ju do širšieho environmentálneho kontextu a nezužuje problematiku na otázky hraničných životných situácií, čo sa ukázalo ako mimoriadne problémové.

Bioetika je teda reflexiou problémov, ktoré sa týkajú života vo všeobecných i konkrétnych súvislostiach, a ako taká je súčasťou etiky ako filozofickej disciplíny a profesijných etík. Nespĺňa teda predpoklady na to, aby bola samostatnou vedeckou disciplínou a nenahrádza klasické etické skúmanie, je súčasťou etiky ako filozofickej disciplíny i profesijných etík. Vnímanie bioetiky ako „doplnku“ tradičnej etiky (podľa [12], 11; [10], 12 a n.) takmer vždy poukazuje na to, že základným východiskom bioetického skúmania je jestvujúci systém noriem, napríklad kresťanská etika, a východiská uvažovania sú dané podobne ako presadzované normy. Bioetika je veľmi problematicky vymedziteľná ako vedecká aplikácia biologických vied (tento typ úvahy vyplýva z dedukcie jej názvu) alebo určitých typov techník a biotechnologických prístupov. Takáto špecifikácia akoby eliminovala hodnotovú a morálnu rovinu skúmania a zároveň vylučovala z predmetu jej skúmania filozofické aspekty problematiky, čo vyhovuje len niektorým typom analytických prístupov, ktoré hodnotové súdy zo svojho skúmania vylučujú. Ciele bioetiky tak, ako boli vymedzené Reichom, sú podstatne širšie a mnohé problémové okruhy, napríklad problematika posilnenia

¹ Túto definíciu W. T. Reich, ktorý je editorom zatiaľ najkomplexnejšej encyklopédie bioetiky, vyslovil v jej úvode. Jeho chápanie nie je v bioetike zriedkavé, stotožňujú sa s ním napríklad V. R. Potter, A. Čovič, I. Šegota a ďalší.

kvality života prostredníctvom lepších znalostí biologických a environmentálnych podmienok existencie všetkých živých bytostí vrátane človeka (pozri [15], 3), vstupujú do bioetických skúmaní len z určitých zorných uhlov pohľadu, nie ako celok. Bioetika teda nenahrádza a v budúcnosti ani nenahradí filozofickú etiku a ani niektoré aplikované vedy. Nie je teda teoretickým systémom vybudovaným na základných princípoch, ktoré sú pre všetky kultúry jednotné, skôr sa dá hovoriť o nejednotnosti východísk, metód a prístupov, a to tak filozofických, ako aj etických a axiologických. Z toho vyplýva, že sa líšia metodologické prístupy a princípy, ktoré sa uplatňujú v rámci jednotlivých problémov alebo problémových okruhov, a to tak v rovine všeobecného, ako aj jedinečného. Preto nie je možné bioetiku vnímať ani ako špecifický súbor metodologických princípov a prístupov k daným otázkam, zostáva tak etickou reflexiou problémov týkajúcich sa života vo všeobecnosti i v konkrétnych súvislostiach a vzťahoch.

Problematica života je, ako sme už naznačili, tradičnou filozofickou témou. Jestvuje množstvo spôsobov uvažovania o živote, jeho význame (alebo významoch) a o samotnej podstate života, o jeho vzniku i zániku. Otázka, na ktorú budeme hľadať odpoveď v rámci otázky opodstatnenosti vzniku bioetiky, znie: Je potrebné nazerať na problémy z nových zorných uhlov pohľadu, alebo je možné využiť tradičné už používané postupy? Názory sa totiž rozchádzajú: Tí, ktorí preferujú tradičné prístupy, sa usilujú vyjadrovať sa k vynárajúcim sa otázkam a možnostiam tak, že sa usilujú zakoncipovať nové typy problémov do jestvujúceho systému a na základe jestvujúcich morálnych noriem a kritérií zaujať určitý morálny postoj alebo postoje. Tie sa stávajú predmetom diskusií, ktoré majú svoj časový horizont a môže trvať roky či desaťročia, kým sa stanovia určité záväzné stanoviská, alebo môže nastať situácia, v rámci ktorej k zhode nedôjde (stanoviská môžu byť rozporuplné) a morálne odporúčania nebudú formulované. To môže viesť k tendencii posilňovania individuálnych rozhodnutí v otázkach života a smrti, preto mnohí predstavitelia tradičných morálnych systémov volia vyjadrovania sa k aktuálnym problémom bez ohľadu na to, či jestvujú konkrétne morálne odporúčania reprezentujúce určité názorové skupiny. Dôvodom takýchto vyjadrení je zabrániť etickými, axiologickými (následne aj právnymi) metódami a prostriedkami tomu, aby táto možnosť reálne aj nastala. Preferuje sa teda vyjadrovanie sa k problémom, k novým technologickým možnostiam a aj k novým axiologickým a etickým očakávaniam a prístupom, ktoré sa na ne viažu a súvisia s otázkami života. Je preto možné stretnúť sa so stanoviskami koncipovanými na základe tradičných, ale aj nových morálnych prístupov a kritérií a tie môžu byť v rozpore s jestvujúcimi, ktoré v spoločnosti fungujú a opierajú sa o platné normy. Problémových okruhov bioetiky je niekoľko, vzájomne spolu súvisia a všetky vyžadujú etickú reflexiu a potrebu reakcie na vzniknutú situáciu a možnosti, ktoré sa v súčasnosti vynorili. Väčšinu z nich, až na otázku vytvorenia života, je možné pokladať za relatívne nové otázky súvisiace najmä s problematikou kvality života. Za nové typy problémov je ich možné pokladať predovšetkým preto, že v tejto oblasti etiky nie sú vytvorené také typy noriem, ktoré by oslovovali dnešného človeka a boli preňho akceptovateľné. Veľká časť nových možností, predovšetkým tie, ktoré môžu

mať priamy vplyv na kvalitu života alebo jeho dĺžku,² navyiac podmienili vznik nových typov hodnotových očakávaní a tie sú väčšinou vnímané ako „dobré“ alebo „pozitívne“ aj v morálnom slova zmysle. Slovo „dobrý“ sa najčastejšie používa ako zdôvodňovací predikát morálnych noriem. Pojmom „dobrý“ vyjadrujeme morálne kladné hodnotenie a to má zároveň charakter morálneho odporúčania.³ Hodnotenie je viazané na funkcionálne alebo deskriptívne vlastnosti. Morálny súd – či ide o „dobro“, alebo „zlo“ v morálnom slova zmysle – musí mať svoj predikát, normu, tá však musí jestvovať, ak nejestvuje, absentuje hodnotiaci zložka súdu alebo hodnotenie samotného predmetu či procesu. V takom prípade je zvyčajne rozhodujúcim kritériom konkrétny zámer, ktorý indikuje, či a ako ho budeme posudzovať.

Jestvujú ale veľmi výrazné rozdiely v rámci jestvujúcich etických prístupov, v spoločnosti sa prezentujú rôzne názory a prístupy. Tie môžu byť v súlade alebo v rozpore s jestvujúcim systémom hodnôt, môžu byť s nimi v protiklade a orientácia v tom, aké hodnoty a normy sú v danom prípade odporúčané a aj záväzné, akoby závisela od toho, za akých okolností a v akých situáciách sa hodnotí, a teda orientácia môže byť nielen problematická ale aj prakticky nemožná. Platí to aj v prípadoch, keď jestvujú určité konkrétne hodnotové preferencie, podľa ktorých sa človek môže orientovať, tie však nie sú normami, ale len odporúčaniami a ako také nie sú záväzné. Posúvanie rozhodnutí morálneho charakteru do individuálnej roviny je však problematické a väčšinou aj neprijateľné. Morálne normy sú totiž zároveň sociálnymi normami, tie však reagujú na prax, vyžadujú existenciu praktickej skúsenosti s určitým typom správania. Čo však v prípade, že práve praktická reflexia absentuje, nejestvuje žiadna alebo len minimálna morálna skúsenosť s podobnými problémami a otázky, o ktorých sa uvažuje a ktoré sa riešia, sú v teoretickej, experimentálnej alebo aplikatívnej rovine. V takom prípade absentuje etická reflexia danej problematiky alebo jestvujú mnohé rozporuplné názory a odporúčania, proces rozhodovania sa posúva do individuálnej roviny a rozhodujúcim faktorom sa stávajú emocionálne alebo racionálne rozhodnutia a hodnotové priority toho, kto sa rozhoduje. V takom prípade sú teda kľúčovými hodnotové a morálne preferencie toho, kto sa rozhoduje, čo môže, ale nemusí byť z morálneho hľadiska správne a akceptovateľné. Tendencie posúvať rozhodovanie do individuálnej roviny posilňuje nielen skutočnosť, že nejestvujú etické princípy a pravidlá, ale ani oprávnené sankcie (tak morálne, ako aj právne), čo evokuje rozhodovanie typu *Čo nie je zakázané, to je dovolené*. A to je v otázkach týkajúcich sa otázok života viac než problematické.

Problémy týkajúce sa života majú v tradičnom filozofickom skúmaní svoje miesto stáročia a boli reflektované rôznym spôsobom. Ústredné miesto zaujímajú otázky podstaty života a pôvodu života. Samotný pojem život je špecifikovaný niekoľkými desiatkami rôznych definícií, no keďže nie je možné nájsť uspokojivé ob-

² Ako príklad je možné uviesť transplantácie či ovplyvnenie výskytu niektorých dedičných chorôb.

³ V tomto kontexte je potrebné upozorniť, že je možné rozlišovať medzi utilitaristickým a deontologickým chápaním významu pojmu „dobrý“.

jektívne hranice, o ktoré by sa mohla definícia oprieť, jednotná definícia života bude pravdepodobne ešte určitý čas absentovať. Vynárajú sa, samozrejme, aj rôzne nové názory na život, v posledných desaťročiach sa život vníma ako planetárny fenomén a je možné, že sa vynoria aj nové výklady života. Tohto klasického problému sa bioetika dotýka len okrajovo a nie je potrebné ho podrobne rozoberať, pretože v závislosti od toho, ako je v určitom etickom systéme špecifikovaný pôvod života, sa odvíja spôsob a typ argumentácie, používané metódy a metodiky. Ďalším problémom, ktorého sa bioetika dotýka buď priamo, alebo sprostredkované – podľa toho, ako je vymedzený jej predmet skúmania a ako je definovaná problematika vzťahu človeka a prírody, samozrejme, nie v celom kontexte, ale napríklad v otázkach práva človeka zasahovať do genetického materiálu druhov vrátane človeka a meniť ho – znie: či a prečo ovplyvňovať podstatu života a akým spôsobom. Tento problém je jedným z najaktuálnejších otázok bioetiky, pretože s ním úzko súvisí otázka prirodzených biologických hraníc a ich opodstatnenosti a využívania alternatívnych možností tieto hranice prekračovať alebo ich striktnie dodržiavať a vytvoriť za tým účelom systém noriem. Predstavy o prirodzenosti určitých biologických bariér a ich nenarušiteľnosti súvisia s celou škálou problémov, ktoré súvisia s problematikou „dobra“ a „zla“, o ktorej sme sa už zmienili, a to v rôznych vzťahoch a súvislostiach, napríklad v otázke, ktorá je v súčasnosti mimoriadne často reflektovaná: *Je to, čo je prirodzené, zároveň pre človeka aj dobré?*

Pozrime sa na najaktuálnejšie problémy, ktoré sa v rámci bioetiky riešia. Ide o otázky: 1. *klonovania*, ktoré v rámci etickej reflexie súvisia s otázkami posudzovania práva na život (od okamihu počatia) v súvislosti s využívaním ľudských embrií na terapeutické účely; v prípade identickej duplikácie vznikajú otázky identity klonu a ich morálnej opodstatnenosti a posudzovania;⁴ 2. *zasahovania do genetického systému individua*, ktoré v morálnej rovine súvisia s problémom inštrumentalizácie človeka – nenarodená ľudská bytosť môže byť výsledkom želaní či očakávaní iného človeka, v širšom kontexte ide o otázku zodpovednosti za jeho život i osud; 3. *vytvorenia života v laboratórnych podmienkach* – to je problém, ktorý rovnako ako otázky týkajúce sa klonovania súvisí s identitou a autenticitou človeka.

Všetky spomínané problémy majú širší filozofický kontext a súvisia s posudzovaním spomínanej otázky: či to, čo je pre človeka prirodzené, je zároveň aj dobré. Len malá časť teoretikov sa na tento problém sústredila, ale ich názor je jednoznačný (pozri napríklad [4]; [6]). Prirodzený poriadok vecí je potrebné zachovať, pretože vytvára určitú bariéru a zachováva základy predstavy o rovnosti. Jeho narušenie by teda znamenalo zároveň narušenie východísk morálneho správania a etického seba-porozumenia (podľa [4], 31 a n.). Z toho ale zároveň vyplýva, že je potrebné urýchlene formulovať veľmi striktné etické normy, ktoré by zásahy do genetickej štruktúry organizmov pokladali za morálne neprijateľné a spoločensky nežiaduce a posudzovali ich ako zlé. Potreba reagovať na možnosť ovplyvňovať prirodzený

⁴ V tejto súvislosti je potrebné si uvedomiť, že k problémom humánnej a nehumánnej reprodukcie sa nepristupuje rovnako.

poriadok vecí sa nevyvorila v bioetike, ale v environmentálnej etike a práve v jej rámci zaznela téza, že prirodzený poriadok vecí je „dobrý“ a nesmie byť narušený. Environmentálna etika začala pracovať s problémom ireverzibilných zmien a moci človeka ovplyvniť prirodzený poriadok vecí i vlastnú prirodzenosť, s tézami, ktoré môžu byť prínosné aj pre bioetické skúmanie. Tradičné etické systémy o ovplyvnení prirodzenosti a podstaty života inou než božskou bytosťou nebrali do úvahy, pretože fakticky táto možnosť nejestvovala. Kým sa týkala len fauny a flóry, nebrali ju do úvahy alebo ju vnímali ako okrajovú problematiku.

Otázkou ovplyvnenia či narušenia prirodzeného poriadku vecí sa niektorí autori nezaoberajú vôbec alebo danú problematiku považujú za nezaujímavú, nepodstatnú, či nesúvisiacu s ich predmetom skúmania, napríklad s výskumnou činnosťou. Je to evidentné zvlášť vtedy, keď výsledky výskumných projektov sú spájané s pozitívnymi očakávaniami, ako je to napríklad v prípade terapeutického klonovania.⁵ Podobné stanoviská sú pomerne bežné u predstaviteľov profesijných etík, v rámci ktorých jestvujú veľmi striktné normatívne princípy, ktorých porušenie sa trestá zákazom výkonu povolania.

Problematika posudzovania toho, čo je „dobré“ a čo „zlé“, závisí od šírky kontextu daného problému i od spôsobu jeho posudzovania. V bioetickom skúmaní otázka dobra a zla vystupuje aj v rámci ďalších problémových okruhov, kľúčový sme už spomenuli. Je to otázka, či prirodzený poriadok vecí je „dobrý“ a má alebo musí byť základným východiskom etického skúmania, ktorý je daný potrebami súčasnej spoločnosti. Ak áno, potom by mal byť nemenný, ak nie, potom je možné otvoriť otázku dôsledkov ovplyvňovania podstaty života a riešiť ju morálnymi metódami a prostriedkami za predpokladu, že môžu byť – bez konkrétnej morálnej skúsenosti – určité kritériá vôbec stanovené. Predpokladom je však existencia morálnych noriem a kritérií a následne ich reflexia v normách právnych.

Ďalšie problémové okruhy sa viažu na problematiku kvality života – toho, „čo robí život dobrým“. O to sa pokúsil už Sokrates a snažil sa analyzovať, čo to je vlastne „dobrý život“, presnejšie, čo robí život dobrým. Otázka znie, či je možné tento termín uchopiť filozofickými metódami a prostriedkami a či ide o filozofický problém. Otázka „dobrého“ života, pokiaľ nie je spájaná s hedonizmom, však ani v gréckej filozofii, ani v ďalších teoretických koncepciách nie je vymedziteľná bez toho, že by jestvovali porovnávacie kritériá pre „dobrý“ a „zlý“ život. Na porovnanie by bolo prakticky potrebné načrtnúť pozitívne a negatívne kritériá v rámci určitej roviny skúmania a premietnuť ich do roviny kvalitatívnej a axiologickej. Stanoviť, čo je to „dobrý život“, je možné teda len na základe určitých porovnávacích kritérií za existencie určitých štandardných kritérií, ktoré ale stanovujú, ak vôbec, len profesijné etiky. V kontexte bioetickej problematiky sa tento problém otvára, ale predstava o akýchsi všeobecne aplikovateľných kritériách vzhľadom na rôzne predstavy a kul-

⁵ Terapeutické klonovanie využíva adresné pokyny kmeňovým bunkám na to, aby sa vyvinul určitý typ alebo typy buniek ľudského tela. Pri výskumoch sa momentálne využívajú ľudské embryá, no prebieha výskum získavania kmeňových buniek z kožných buniek.

túrne diferencie prakticky nejestvujú a etika ako filozofická disciplína nič podobné ako štandardné predstavy o kvalite života nepozná. Tieto problémy patria v rámci etického skúmania k „moderným“ problémom, ktoré klasické etiky nereflektovali alebo nepokladali za významné. Etická reflexia prežívania života (či dokonca životných stratégií) súvisí s významom, ktorý sa v súčasnom svete prisudzuje kvalite života – „dobrému životu“ či „plnohodnotnému životu“ – a tomu, akú hodnotu predstavuje pre spoločnosť práve táto kvalitatívna úroveň života, ako aj to, akú hodnotu má kvalitatívna úroveň života v hodnotovom systéme súčasného človeka, čo súvisí s tým, aký spôsob života je v tej-ktorej kultúre preferovaný.

Sokrates volil cestu praktického posudzovania konania, vďaka ktorému je náš život lepší. Platón posunul túto problematiku do teoretickej roviny a pokúsil sa uchopiť rozdiel medzi individuálnou snahou o morálnu výchovu a všeobecne prijateľným ideálom dobra. Obidve teórie sú však koncipované pre súčasnú filozofiu mimoriadne široko. Moderné filozofické prístupy problematiku často zužujú, niektoré z nich dokonca hodnotové súdy – tie sú predpokladom uvažovania o kritériách a podmienkach dobrého života – z filozofického skúmania vylučujú, a tak je v súčasnej filozofii skôr zriedkavé naraziť na tieto otázky – či už v kontexte, ktorý sme spomínali, alebo v rámci problémov, ktoré s nimi súvisia. Otázka *Čo je to správny život?*, by sa však podľa niektorých renomovaných autorov mala znovu zaradiť do filozofického skúmania, filozofia by sa tejto tematiky nemala zriekať (pozri [4], 9, 10) a etika je kompetentná vyslovovať sa k tomu, čo je a čo nie je „dobrý“ a „morálny“ život, aj keď nie je možné danú problematiku pokladať za rýdzo etickú.

Problematika možnosti stanovenia (alebo stanovovania) ideálu „dobrého“ či „správneho“ života v kontexte toho, čo je možné pokladať za „dobrý život“ a čo za „zlý“, hrá ale v našom ďalšom skúmaní významnú rolu. Jej význam začal byť evidentný v období, v ktorom začali byť ľudia schopní rôznymi metódami a prostriedkami vplyvať na kvalitu a dĺžku života. Z toho vyplýva, že posudzovanie toho, čo je „dobrý život“ a čo nie, má v každej dobe svoj historický kontext, hrajú v ňom rolu dobové súvislosti a vzťahy⁶ a, samozrejme, aj kultúrne či iné vplyvy a determinanty. V súčasnosti sa okrem pojmu „dobrý život“, v kontexte toho, čo sa zaň pokladá, vynára aj pojem „plnohodnotný život“. Za taký je v súčasnej kultúre pokladaný intenzívny dynamický a často aj úspešný život plný zážitkov, život, ktorý človeka „naplňuje“ a má hlbší spoločenský zmysel. Posudzovanie „kvality života“ sa odvíja nielen od možností, ktoré človek má, ale aj od tých, ktoré garantuje spoločnosť či ktoré dokáže vytvoriť.⁷ V spoločenskom rámci by mali byť vytvorené aj predpoklady pre rast kvality života. Vytvorenie týchto predpokladov je základným východiskom, to však vstupuje ako systém noriem do práva. Je to však znakom toho, že tento typ hodnoty sa najprv premietol do etických noriem a až následne mohol ovplyvniť normy právne.

⁶ Významnú rolu hrá aj kvalita životného prostredia, teda podmienok života.

⁷ V tomto zmysle sú základné práva garantované v právnej rovine v ústavách štátov; v súčasnosti sa pokladá za štandardné právo na zdravie, zdravé životné prostredie, právo na vzdelanie a zdravotnú starostlivosť.

ovplyvniť normy právne. A keďže právna norma je minimom etickej, dá sa očakávať, že najmä v súvislosti s kvalitou života sa vytvárajú nové typy hodnotových predstáv a očakávaní permanentne, a na tie vlastne reaguje axiológia a etika. V súčasnej spoločnosti je potrebné vziať do úvahy aj individuálne možnosti a schopnosti ovplyvniť kvalitu vlastného života, ktoré sa odvíjajú od ekonomických možností a dostupnosti napríklad spomínaných technológií, o ktorých sa zmieňujeme. Väčšinou si pod technologickými možnosťami predstavujeme tie, ktoré vnímame ako medicínske možnosti, aplikáciu biotechnológií či nanotechnológií, možnosti, ktorými disponuje molekulárna biológia či genetika. V morálnom kontexte je potrebné zhodnotiť ich a skúmať, na aké typy očakávaní sa viažu, či sú v spoločnosti preferované a prečo. Záujem alebo účel, ktorý má využitie určitej možnosti splniť, je problematické posudzovať, a teda aj zaujať určitý postoj vopred – schvaľujúci, či odsudzujúci. Ak sa dané rozhodnutie v rámci určitej kultúry, spoločnosti či štátu tradične pokladá za morálnu otázku, jestvuje pravdepodobne aj etická norma, ktorá hodnotí konanie človeka či skupiny ľudí. Ťažiskové je však to, aké morálne hľadisko sa presadí a či je spoločensky presaditeľné, ako je problém posudzovaný z etických zorných uhlov nazerania – nedá sa predpokladať, že sa presadí jediný – a či bolo rozhodnutie podmienené tradičnými platnými spoločenskými morálnymi kritériami a normami, alebo ide o normy, ktoré sú pre súčasného človeka neprijateľné, a teda aj akceptovateľné, či teda nebude dochádzať k morálnym dilemám. Ak je rozhodovací proces podmienený len rozhodnutím individua, potom plne závisí od jeho morálnych hodnôt a kritérií a jeho hodnotových preferencií, tie však môžu byť v danej konkrétnej situácii, napríklad pri ohrození života dieťaťa alebo eliminovaní možnosti prejavu sa závažnej genetickej choroby, podmienené osobnými hodnotovými prioritami a tie nemusia byť v súlade so všeobecne uznávanými hodnotovými normami a môžu byť dokonca s nimi v rozpore. Väčšina autorov zaoberajúcich sa problematikou bioetiky zastáva názor, že rozhodovací proces sa nemá posúvať do individuálnej roviny (aj keď sa tak reálne deje) a sloboda smerom k rozvíjaniu etického porozumenia sebe samým – v rámci využitia vlastných schopností a mienky –, uskutočňovanie osobnej koncepcie „dobrého života“, prípadne jej prenášanie na svojich potomkov nie sú v súčasnom svete akceptovateľné ani žiaduce. Možnosti však reálne jestvujú a rozširujú sa aj predstavy o tom, čo je a čo nie je v kompetencii jednotlivca. Patrí to k predstavám o slobode voľby a o spravodlivej spoločnosti (Rawls), ktorá ponecháva na jednotlivcovi, ako prežije svoj život, a má mu poskytovať len základnú orientáciu na rozhodovanie a konanie, nie konkrétne návody, ale odporúčania. Etika, a platí to aj pre bioetiku, sa usiluje vysvetľovať súčasnému človeku, že aj keď sa problém rieši v rámci kontextu vlastného života (či smrti), otázky sa kladú v kontexte problematiky života ako celku, teda určitej množiny životov alebo jedinečných foriem života. „Vedomé vedenie a ovplyvňovanie života nie je možné posudzovať ako udeľovanie si plnej moci.“ (podľa [4], 18) Problematika teda nemá byť vnímaná ako otázka slobody rozhodnutia, ale musí byť prepojená s nevyhnutnosťou vytvárania morálnych kritérií a noriem, čím sa vraciame k filozofickej problematike a možnostiam stanoviť, čo je to „dobrý“ a v morálnom kontexte „správny“ život.

Spomínané problémy a mnohé otázky tak, ako sú kladené v súčasnosti sú, ako sme už naznačili, nové, v histórii sa nevyskytovali alebo ak áno, nejavili sa ako problémové. Za hlavný dôvod, ktorý vyvolal záujem o tieto otázky, sa pokladá možnosť aplikácie moderných technológií, ktoré nás nútia diskutovať o tom, ako správne chápať našu kultúru a možnosti, ktorými v súčasnosti disponuje. Filozofické postoje sa premietajú do etických a axiologických úvah, ktorých cieľom je ovplyvňovať hodnoty a vytvárať predpoklady na vznik noriem, základov morálneho správania a aj predstáv o „dobrom“ či „plnohodnotnom“ živote. Zahŕňa to problematiku vzniku morálnych a hodnotových očakávaní, ktoré tak v histórii, ako aj v súčasnosti úzko súvisia s novými vznikajúcimi možnosťami, ako ovplyvniť život, jeho dĺžku a kvalitu. Preto ani problematika kvality života a možnosti jej ovplyvnenia v zmysle očakávaní a posudzovania toho, čo je možné pokladať za „dobrý život“, a čo nie, nie je principiálne nová. Nový je problém kvality života, nazeraný z hľadiska možných technologických a biotechnologických zásahov do organizmu alebo organizmov, teda „zmien“ či „úprav“, ktoré vychádzajú z možnosti a dostupnosti technológií, v podstate nie na základe toho, čo je morálne, a čo nie, ale aj na základe iných než jestvujúcich morálnych kritérií a tie môžu, ale nemusia byť pokladané za morálne, presnejšie povedané, môžu jestvovať rôzne typy morálnych prístupov a tie môžu byť v súlade alebo aj v rozpore s jestvujúcimi a preferovanými spoločnosťou a jej právnym systémom. Problematika bioetiky je často vnímaná ako stret tradičných hodnôt s tými, ktoré sa preferujú v súčasnosti. Profesionálne etiky, ako sú napríklad medicínska, environmentálna či veterinárna, môžu vychádzať z iných noriem alebo niektoré z nich môžu preferovať na úkor iných. Keďže nové možnosti sa vynárajú takmer každodenne a proces vytvárania noriem je pomerne dlhý, je možné v rámci etiky pokladať mnohé problémy za neriešené najmä vo vzťahu k možnostiam ovplyvniť život či jeho kvalitu biotechnologickými metódami a prostriedkami už v súčasnosti.

Ak sa vo vzťahu k problematike „dobrého života“ hovorilo tradične predovšetkým o duševných a etických hodnotách, tieto tendencie v posledných desaťročiach slabli a objavil sa trend vnímať hodnotenie života z hľadiska jeho dynamickosti a výnimočnosti ([11], 237), klásť akcent na kreativitu a autenticitu. Autenticita sa skutočne považuje za jeden z určujúcich ideálov súčasnej kultúry a je výrazom veľmi špecifickej predstavy o dobrom živote ([13], 627) Predstavy o dobrom živote však nie sú ovplyvnené len etickými teóriami a duchovnými hodnotami, sú spojené aj s materiálnymi hodnotami. Na otázku, čo je to dobrý život, väčšina našich súčasníkov odpovedá tak, že kombinuje materiálne a duchovné hodnoty v závislosti od vlastných hodnotových preferencií, túžob a želaní. V súvislosti s biotechnologickými metódami a prostriedkami sa však vynorila aj nová možnosť na základe konštrukcie predstavy o zabezpečení „dobrého“, „plnohodnotného života“. Základný obrat v posudzovaní problematiky bude pravdepodobne znamenať možnosť ovplyvniť život či jeho kvalitu aj vo vzťahu k iným ľuďom, presnejšie, zabezpečiť sebe aj svojim potomkom vyššiu kvalitu života ovplyvnením ich genetickej výbavy, teda zásahom do genetického systému alebo jeho vytvorením podľa konkrétnych požiadaviek rodičov, teda konkrétnych jednotlivcov. Táto možnosť, keďže je relatívne nová a v rámci etickej

skúsenosti sa nevyskytuje, vyvoláva množstvo rôznych reakcií. Objavuje sa množstvo riešení, zvažujú sa aplikačné možnosti a veľmi intenzívne sa vníma etická rovina problémov. Interdisciplinárna a globálna povaha problematiky navodili potrebu označiť tento typ skúmania špecifickým pojmom a vymedziť základné problémové okruhy bioetiky.

Aj keď vzniká dojem, že bioetika by sa mala principiálne venovať otázkam života človeka, a veľká časť autorov to tak vníma, je prínosné brať do úvahy environmentálne charakteristiky ľudského života, skúmať otázky kvality, trvania života a kvality prežívania tak vo vzťahu k faune a flóre, ako aj vo vzťahu k človeku či ľudom navzájom. Je nepochybné, že tie problémy, ktoré v súčasnosti stoja pred bioetikou, úzko súvisia so zmenami, ktoré sú označované ako civilizačné. Dôvodom záujmu o ne sú teoretické i praktické možnosti ľudstva ovplyvniť život na našej planéte v jeho súčasnej podobe a, samozrejme, aj podstatu života človeka využitím spomínaných biotechnológií. Súčasťou procesu analýzy možností ich využívania je skúmanie reakcií spoločnosti na aplikáciu určitých metód a metodík, axiologická a etická analýza očakávaní, hodnôt a noriem, ktoré v spoločnosti jestvujú a fungujú, skúmanie toho, ako fungujú a na základe akých princípov. Mnohí autori nielen upozorňujú na potenciál vzniku problémových situácií, ale vytvárajú aj konštrukcie, ktoré podľa nich môžu nastať, ak sa technológie budú využívať komerčne bez akýchkoľvek právnych a morálnych obmedzení. Upozorňovanie na to, aké problémy môžu vzniknúť, ak daná technológia bude v plnej miere uplatňovaná a využívaná, a ako jej využívanie môže zasiahnuť do chápania podstaty hodnôt, morálnych vzťahov a súvislostí a vzhľadom na širšiu povahu problému aj do toho, či jej využívanie⁸ už fakticky ovplyvňuje život na Zemi, alebo nie. Ak neovplyvňuje, potom uvažujú o možnostiach, aké poskytuje, ak áno, tak do akej miery a za akých podmienok bolo možné využitie a aké morálne⁹ a kontrolné mechanizmy má spoločnosť k dispozícii. Inými slovami, uvažuje sa o tom, aké má filozofia a etika nástroje na to, aby sa k problémom kvalifikovane vyjadrili a analyzovali axiologické a etické súvislosti danej problematiky. Úlohou filozofie je v tomto kontexte teda vnímať šírku súvislostí a vzťahov a analyzovať, či a ako bude vplývať na videnia sveta, aké to bude mať spoločenské dôsledky a k akým typom zmien môže dôjsť.

Praktické možnosti uplatnenia a využívania biotechnológií sú často medializované, hovorí sa o nich v pozitívnom i negatívnom slova zmysle, uvažuje sa o ich potenciáli ovplyvniť život jednotlivca najmä v spomínanej kvalitatívnej rovine.¹⁰ Zriedkavo sa však hovorí o tom, že to, čo vplýva na život jednotlivca, presnejšie,

⁸ To môže byť využívané v rámci génových technológií na rastlinách a zvieratách už celé desaťročia.

⁹ Často aj právne, zvlášť ak úvahy vedú k absolútnemu zákazu využitia. V tomto kontexte sa stretávame s paradoxom, právna norma je formulovaná skôr, než sa vytvorí norma etická.

¹⁰ Uvažuje sa napríklad o tom, ako je možné ovplyvniť kvalitu života ľudí terapeutickým klonovaním buniek na molekulárnej úrovni, napríklad pri liečbe Parkinsonovej choroby. Tieto očakávania vznikajú prakticky skôr, než je daná technológia vyskúšaná, a pripravujú spoločenskú klímu na aplikáciu danej technológie.

určitého množstva jednotlivcov, môže vplývať na to, ako nazeráme na život ako celok, a prejavíť sa v určitom časovom horizonte ako planetárny fenomén alebo faktor, ktorý zmení naše nazeranie najmä na spomínaný problém prirodzenosti a začlení ho do nových súvislostí a vzťahov, ktorých etické videnie a posudzovanie nebude zrejmé. Pri využívaní biotechnológií totiž nemusí byť jasné, či ide o „dobrú“, alebo o „zlú“ vec, či ich aplikovaním bude konané „dobro“, alebo „zlo“. Odpoveď na túto otázku je zásadná a bude v budúcnosti predmetom skúmania, ale aj mnohých diskusií. Napríklad G. E. Moore formuluje ako základnú otázku etiky ako vedy otázku „Aké veci sú dobré osebe?“ a ako druhú „Čo máme robiť?“ (pozri [9]) Táto druhá otázka, je aj podľa N. Harmanna základnou etickou otázkou. Spomínali sme, že v rámci danej problematiky bioetiky je v zásade rozhodujúca odpoveď na otázku, či budeme na biotechnológie nazerat ako na „dobro“, alebo ako na „zlo“ a či sa to bude týkať všetkých, alebo len niektorých, a ak, tak ktorých a prečo. Musíme si uvedomiť, že veľmi často máme možnosť stretnúť sa aj s treťou alternatívou, ktorá úmyselne nestanovuje hranicu alebo ju nie je schopná vymedziť. Je pomerne často prezentovaná ako hodnotovo neutrálne stanovisko, čo ale fakticky znamená, že predkladané problémy nevyžadujú morálne stanovisko. V zásade je možné povedať, že v rámci bioetiky rezonujú všetky tri spomínané prístupy.

Zmeny takého typu, akými je uplatnenie nového druhu technológií schopných zasahovať či zásadne ovplyvňovať genóm, musíme posudzovať z odstupu, mali by sme mať možnosť posúdiť, či ide, ako hovorí Moore, „o dobrú vec“. V zásade, keďže nemáme žiadnu morálnu skúsenosť, sa vlastne nevieme vyjadriť a skúmame len to, či tieto možnosti vyhovujú jestvujúcim morálnym kritériám a normám, alebo nie. V prípade biotechnológií však pravdepodobne možnosť posudzovať veci z odstupu jednoducho mať nebudeme. Problém, ako upozorňuje napríklad Habermas, je totiž taký zásadný, že od toho, či a ako ho budeme riešiť, môže závisieť potenciál zmeny ľudskej prirodzenosti a táto zmena môže byť nezvratná. Ide teda o hľadanie odpovedí na otázky, ktoré môžu zásadne zmeniť jestvujúcu podobu spoločnosti, ovplyvniť ľudstvo ako celok, ale i faunu a flóru na planéte a zmeniť nazeranie na mnoho otázok súvisiacich s problémom bytia vo svete a s tým, aký morálny status má ľudská existencia, či je dôležité, aby bol akceptovaný ten jestvujúci, čo sa stane ak bude porušený, a či môže využívanie biotechnológií mať zásadné spoločenské dôsledky.

Jestvuje niekoľko desiatok rôznych možností, ako k daným otázkam pristupovať, a tým najčastejšie využívaným je verejná diskusia. Do riešenia problémov je zainteresovaných množstvo odborníkov rôznych profesií, môžu sa riešiť na štátnej alebo aj nadnárodnej úrovni a jej závery môžu byť záväzné alebo len odporúčajúce. Je možné vyčkať na spomínaný „odstup“, to však vyžaduje daný problém a jeho možné dôsledky po dobu určitú ignorovať (alebo mu neprikladať zásadnú dôležitosť a význam či „preventívne“ zaujať principiálne negatívne stanovisko) a nevnímať šírku súvislostí spojených s jeho riešením. Znamená to počítať s možnými dôsledkami takýchto postojov, zvlášť vtedy, ak sú predvídateľné. Problém však nezmizne, ak k nemu nezaujmeme stanovisko, a jeho podstata sa nezmení, či už filozofia bude, alebo nebude hľadať a zaujímať určité postoje, vnímať ich a skúmať filozofickými

a etickými nástrojmi. Tie môžu mať na spoločenské postoje vplyv, ale aj nemusia, môže jestvovať množstvo rôznorodých stanovísk, a to dokonca protikladných, a tie môžu reprezentovať rôzne záujmové skupiny, ktoré sa snažia určité riešenie presadiť z určitých dôvodov, najčastejšie ideologických, ekonomických, v prípade uplatňovania biotechnológií často zdravotných či humánnych.

Zmyslom bioetického uvažovania je teda vytvoriť priestor pre špecifické druhy úvah o aktuálnych problémoch týkajúcich sa života. Bioetika sa vo svojej podstate týka základov etického uvažovania, zaoberá sa otázkou existencie či neexistencie argumentov morálnej povahy a pracuje s predpokladmi na vytvorenie iných východiskových princípov pre etické uvažovanie na základe fungujúcich hodnôt. Napriek tomu, že v súčasnosti jestvuje množstvo etických systémov, je možné hovoriť o určitých spoločných znakoch, ktoré sú pre všetky spoločné a týkajú sa systémov, ktoré prikladajú morálke božský pôvod, i tých, ktoré ju pokladajú za dôsledok určitého spoločenského vývoja. Pokrok biovied a biotechnológií podľa J. Habermasa „rozširuje nielen doposiaľ známe možnosti konania, ale umožňuje aj nový typ zásahov“ ([4], 20), keďže sa posúva „hranica medzi prirodzenosťou, ktorou „sme“, a organickým vybavením, ktoré si sami „dávame“ ([4], 20). Zásah do ľudského genómu síce vo svojej implementačnej fáze vytvára predstavu o raste slobody jednotlivca rozhodnúť o tomto zásahu, ale zároveň znamená vstup, zámernú manipuláciu s genetickými dispozíciami budúceho človeka, manipuláciu zo strany iných osôb (podľa [4], 21), ktorí vkladajú svoje očakávania, ale aj predstavy do genetického materiálu, čím sa otvára priestor pre instrumentalizáciu človeka, ľudskej bytosti, ktorá si bude v dospelosti tejto manipulácie vedomá, a teda budú jestvovať konkrétni ľudia, rodičia, zodpovední za dôsledky zásahu, ktorý nevznikol na základe náhodnej kombinácie, ale premyslenou manipuláciou. Instrumentalizácia človeka v takejto podobe by mohla ovplyvniť vnímanie hranice medzi človekom a vecou, implementácia iných druhov technológií nebiologickej povahy rozdiel medzi človekom a strojom. Tieto otázky sú pre budúcnosť spoločnosti kľúčové.

Upozornili sme na závažnosť určitých etických problémov ako problémov globálnej povahy,¹¹ aj keď je potrebné vnímať ich mnohoznačnosť a multikulturálny aspekt i možnosť pristupovať k nim z rôznych zorných uhlov nazerania, na základe odlišných filozofických východísk. Znamená to potrebu vstupovania do úplne nových problémových situácií a hľadania riešenia či riešení etickými a axiologickými metódami a prostriedkami. Filozofia sa podľa Habermasa nemôže obsahovým stanoviskám vyhýbať, ak jestvuje potenciál sformovania nového typu vzťahu k sebe samému, daný hranicou medzi prirodzenosťou, ktorou sme, a organickým vybavením, ktoré si môžeme dať, ak budeme mať na to príležitosť a možnosti. Prirodzenosť je daná aj náhodilými procesmi, genetická výbava všetkých ľudí na planéte má svoj evolučný aspekt a u každého jednotlivca je daná radom náhodných udalostí, ktoré ovplyvňujú jeho dispozície. Význam morálnych hodnôt v tejto rovine často nie je zrejmý. Nie-

¹¹ Produkt, dané technológie, sú globálnym produktom, preto aj problém má túto povahu a týka sa každej kultúry na našej planéte.

ktoré z jestvujúcich problémov sú predkladané ako otázky, ktoré morálnu rovinu buď vôbec nemajú, alebo ide o určitý typ postojov, ktorých morálny aspekt je zrejmý a vzťahuje sa na jednotlivca, ale nie na spoločnosť ako celok, keďže je napríklad súčasťou terapeutickej liečby určitého konkrétneho človeka, prezentuje sa ako otázka týkajúca sa problémov medicínskej etiky, ktorá je profesijnou etikou a ako taká rieši určitú konkrétnu oblasť etických vzťahov a súvislostí. Ak aj je etická rovina problému nejasná je to práve preto, že nejestvuje určitá norma, ktorá by vznikla na základe fungujúcich hodnôt. Aj medicínska etika však okrem života pacienta ako ústrednej hodnoty pracuje aj s pojmom kvalita života pacienta. Je teda termín kvalita života tým, o čom sa Habermas zmieňuje ako o správnom živote, B. Šulavíková ako o dobrom živote, predmetom i dôvodom inštrumentalizácie? Potom má problém širšie morálne súvislosti, než sú tie medicínske. Riešenie – zásah do genetického materiálu – však vzniklo na základe určitých morálnych a hodnotových očakávaní, čo by zároveň znamenalo, že je možné prekročiť hranice autenticity a s ňou spojené predstavy o sebaurčení preniesť na svojich potomkov. Diskusia o obsahu pojmu to však neobjasňuje a o tom, či a ako má spoločnosť reagovať na teórie autenticity, ktoré sú vnímané ako nové prístupy, sa zatiaľ v rámci bioetiky objavilo len niekoľko náčrtov. Reakcie sa dajú očakávať až na základe axiologických a etických reflexií určitých skutočností. Väčšina otázok bioetiky má svoj ekonomický aspekt,¹² z čoho vyplýva aj určitý spôsob prezentácie potreby riešenia problému metódami a prostriedkami, ktoré sú považované za efektívne a funkčné v rámci trhových princípov v mechanizmov. V takom prípade môže dôjsť k zahmlievaniu podstaty problému a ku kladeniu dôrazu na jeho ekonomické, a nie morálne charakteristiky, čo môže, ale nemusí znamenať, že filozofická rovina problému zostane skrytá a etická nebude vzatá do úvahy vôbec, pokiaľ na to filozofia a etika neupozornia. Pri tomto type problémov už zvyčajne pri ich vzniku absentujú jasné etické kritériá a princípy prístupu k jednotlivým druhom problémov a táto absencia sa týka aj systémov, ktoré sú postavené na dogmatických základoch, pokiaľ tieto daný problém nereflektujú, a teda nepovažujú za predmet svojho skúmania.

V súvislosti s problémami, ktoré sme označili ako bioetické, sa otvorila celá škála otázok platnosti tradičných morálnych noriem, a to nielen v súvislosti s problematikou ovplyvňovania základov života či ľudskej prirodzenosti. Bioetika však predstavuje aj aktuálny spôsob, ako sa vyrovnat' s faktickými zmenami pomocou morálnych nástrojov a prostriedkov bez ohľadu na to, či to sú, alebo nie sú morálne nástroje niektorého z tradičných etických systémov. Umožňuje zorientovať sa v problematike na základe mravných predstáv a rozhodnúť sa buď na základe tradičných morálnych prístupov, alebo podľa vlastného svedomia. Vo väčšine tradičných systémov človek nesmie pod hrozbou sankcií zasahovať do procesov života, jeho stvorenia či ukončenia, prirodzený poriadok vecí je daný a považovaný za jediný možný. Bioetika na rozdiel od klasických etických systémov ponúka celú škálu možných riešení, ktoré

¹² Veľká časť daných technológií je doposiaľ z technologického alebo ekonomického hľadiska nedostupná.

je možné posudzovať navzájom a porovnávať, vytvoriť si súbor názorov na rôzne prístupy a spôsoby riešenia daných problémov a voliť si medzi nimi. Predstavuje nám atypické etické problémy a často aj atypické riešenia. Umožňuje vnímať nové typy súvislostí a vzťahov, etickými nástrojmi riešiť otázky, ktorých etický kontext nemusí byť zrejmy, alebo sa dokonca nepokladá za žiaduci.

LITERATÚRA

- [1] BROŽÍK, V.: *Hodnotové orientácie*. Nitra 2000.
- [2] CHYROWICZ, B.: *Bioetyka i ryzyko*. Lublin 2000.
- [3] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Johannesbourg, Clayton 2003.
- [4] HABERMAS, J.: *Budoucnost lidské přirozenosti. Na cestě k liberální eugenice?* Praha, 2003.
- [5] JONAS, H.: *Princip odpovědnosti*. Praha 1997.
- [6] JONSEN, A. R.: *The Birth of Bioethics*. Oxford 1998.
- [7] KLOTZKO, A. J.: *A Clone of Your Own. The Science and Ethics of Cloning*. Oxford 2004.
- [8] KOVALOVÁ, D.: „Úvod do problematiky bioetiky.“ In: *Filozofia* 57, 2002, č. 4, s. 245 – 258.
- [9] MOORE, G., E.: *Etika*. Prešov 1999.
- [10] ŠLIPKO, T.: *Hranice života. Dilemy súčasnej bioetiky*. Bratislava 1998.
- [11] ŠULAVÍKOVÁ, B.: „„Etické“, „estetické“ a dobrý život.“ In: *Filozofia* 60, 2005, č. 4, s. 230 – 240
- [12] ONDOK, J. P.: *Bioetika, biotechnologie a biomedicína*. Praha 2005.
- [13] PALOVIČOVÁ, Z.: „Etika a princíp autenticity.“ In: *Filozofia* 59, 2004, č. 9, s. 627 – 653.
- [14] PELLEGRINO, E. D.: *Bioethik in dem USE*. H. M. Sass. Springer Verlag 1998.
- [15] POTTER, V. R.: *Bioethics: Bridge to the Future*. Englewood Cliff, Prentice Hall 1971.
- [16] ČOVIČ, A. (ed.): *Izazovi Bioetike*. Zagreb 2000.
- [17] *The Encyclopedia of Bioethics*. Ed. REICH, W. T. New York 1995.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2003 SP 51/028 06 00/028 06 01.

PhDr. Eva Smolková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR